

de werkelijkheid is voor deze filosofische hoofdstroming het uitgangspunt voor kennis.

Een eerste aanzet gaven rond 600 voor Christus de zogenaamde natuurfilosofen. Zij zochten een oerbeginsel van stoffelijke aard. Heraclitus bijv. nam vuur aan als oerbeginsel. Democritus nam ter verklaring van de veranderingen in de wereld een oneindig aantal kleine, onzichtbare en ondeelbare atomen aan, die op zich zelf onveranderlijk en eeuwig zijn. Aristoteles heeft dit uitgangspunt verder uitgewerkt. Volgens hem komt alle kennis voort uit de waarneming, die een voorstellingsbeeld levert. Door abstrahering is het verstand in staat het zintuiglijke en concrete van de voorstellingsbeelden 'af te pellen' zodat het wezenlijke van het bijkomstige onderscheiden wordt. De begrippen die uit dit denken resulteren worden door logisch redeneren met elkaar in verband gebracht en nieuwe begrippen kunnen door het verstand worden afgeleid.

b. Men constateert dat de veranderlijke zichtbare werkelijkheid niet voldoet als bron voor kennis en komt op grond daarvan tot de conclusie dat er een onveranderlijke werkelijkheid buiten of 'boven' deze wereld bestaat. De zichtbare werkelijkheid wordt zo tot een 'afbeelding' van de hogere werkelijkheid, tot een 'schijn'-wereld die alleen in relatie tot de hogere werkelijkheid kan worden begrepen. Echte kennis is zuiver verstandelijk, en de zintuiglijke waarneming is op zijn best geschikt om de mens tot nadenken te brengen. Zo maakt Plato een principiële onderscheid tussen kennis en waarneming; eerstgenoemde heeft betrekking op het ware zijn, terwijl de waarneming geen zekerheid biedt maar slechts mening. Voor Plato is kennis gebaseerd op de herinnering die de onsterfelijke ziel heeft aan de onveranderlijke 'bovenwereld'.

c. Men stelt dat zekere kennis onmogelijk is (het oordeel moet opgeschort worden) en betracht sceptis.

1.2 *Fysica-Metafysica*

De aanhangers van opvattingen zoals onder 1a bedoeld bekommeren zich primair om de kenmerken en de opbouw van de zichtbare, veranderlijke wereld. Deze houden zich bezig met de vragen hoe de wereld tot stand is gekomen en hoe de eigenschappen ervan kunnen worden begrepen (o.a. Heraclitus en Democritus).

Anderen (met name Aristoteles en zijn navolgers) zijn wetenschappelijk geïnteresseerd in de verklaring van allerlei meteorologische, biologische en fysische verschijnselen.

De hier bedoelde denkers hebben een overwegend monistische opvatting, waarin alleen plaats is voor de veranderlijke zichtbare werkelijkheid. De materie als zodanig is onvergankelijk, hetgeen natuurlijk niet uitsluit dat de dingen die er uit zijn opgebouwd vergankelijk kunnen zijn. Bij Democritus bestaat alles, dus ook de ziel, uit atomen. Bij de dood valt de ziel weer in atomen uiteen. Bij Aristoteles houdt de ziel bij de dood eveneens op te bestaan.

De onder 1b genoemde kennistheoretische opvattingen gaan samen met vormen van dualisme; er is een stoffelijke, veranderlijke wereld van het worden, en een niet-stoffelijke, onveranderlijke wereld van het zijn. De eerste is object van waarneming, de tweede object van zuivere kennis. Omdat de onzichtbare wereld onveranderlijk is, is zij tevens (anders dan onze wereld) eeuwig en onvergankelijk. Als de mens hoe dan ook kennis kan hebben van deze eeuwige wereld, moet hij een element van onsterfelijkheid in zich dragen: een onsterfelijke ziel, drager van de menselijke rede, die slechts tijdelijk met het vergankelijke lichaam is verbonden.

Plato neemt het bestaan aan van een hiërarchisch geordende ideeënwereld en kent alleen aan deze ideeën werkelijkheid toe.

Syllabus Filosofisch Proza, Latijn. Kernauteur Seneca CE 1995

1. Hoofdstema's van het filosofische denken in de oudheid

1.1 Kennistheorie

Ten aanzien van de kennistheorie in de oudheid zijn er in het algemeen drie benaderingswijzen te onderscheiden:

a. Men zoekt het onveranderlijke binnen deze wereld. Het verstand tracht fundamentele kenmerken van de werkelijkheid op te sporen, zoals die zich in de waarneming aan ons voordoen of tracht de wetmatigheden die ten grondslag liggen aan de veranderingen in de wereld begrijpelijk te maken. Zintuiglijke waarneming is de zin van kritische observatie van

De zichtbare dingen zijn afbeeldingen van de Ideeën. De onsterfelijke ziel heeft deze Ideeënwereld gezien; hoewel ze 'ingekeerkerd' is in het menselijk lichaam, kan ze zich die wereld herinneren.

1.3 Ethica

Vele antieke denkers hebben aandacht geschonken aan het formuleren van normen en waarden waarnaar de mens zijn gedrag zou moeten richten. Vragen op dit gebied werden vooral actueel, toen veranderende sociale en economische omstandigheden de oude 'homerische' moraal ontoereikend maakten en kennismaking met andere volkeren leerde dat de maatschappij op allerlei manieren kan worden ingericht. Desondanks heeft de gedachte dat de moraal tijdgebonden en aan veranderingen onderhevig was weinig aanhangers gevonden. Het formuleren van vaste normen en waarden bleef een belangrijk motief vormen voor het denken over het ethisch juiste handelen.

Centraal in het ethisch denken staat de vraag naar het doel van het menselijk handelen. Dit doel is gelegen in het gelukkig zijn. De kernvraag voor de ethiek is dus hoe dit doel te bereiken. Vooral in de hellenistische periode richt de ethiek zich op de individuele behoefte van de mens zich te verweren tegen doodsangst, verdriet, verlies van dierbaren en allerlei vormen van onbestendigheid. Voor filosofen zoals Plato, die een dualistische opvatting zijn toegedaan, vormen de Ideeën ook op ethisch gebied de norm. Naar deze eeuwige, onveranderlijke, perfecte maatstaven wordt het menselijk gedrag gemeten.

Anderen (met name de stoïci) trachten zich te richten naar de wet die de kosmos als geheel, dus ook de mens, beheerst. Weer anderen (met name Epicurus en zijn aanhangers) beschouwen het streven naar genot als het doel van het menselijk handelen: de hoogste vorm van genot is de afwezigheid van lichamelijke en geestelijke pijn.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst een filosofische probleemstelling plaatsen binnen het kader van deze hoofdthema's van het filosofische denken in de oudheid.

2. Twee belangrijke filosofische stromingen in Rome

Pas laat in de Romeinse geschiedenis (rond 150 voor Christus) komt de belangstelling voor wijsgerige vragen op. Dit hangt samen met de pragmatische instelling van de Romeinen. Deze zelfde instelling leidde tot de nadruk op ethische vragen. De beoefening van de filosofie door de Romeinen wordt verder gekenmerkt door eclecticisme (met name bij Cicero worden opvattingen van het platonisme en Aristoteles samen met ideeën van de Stoa aangetroffen) en popularisering. De rol die Cicero hierbij gespeeld heeft is zeer belangrijk. De stromingen die in Rome aanhangers vonden waren vooral de Stoa (belangrijkste representant Seneca) en in mindere mate het epicurisme (belangrijkste representant Lucretius).

2.1 De Stoa

2.1.1 Kennistheorie

De zintuiglijke waarneming is de bron van de menselijke kennis. Elke waarneming bewerkt in letterlijke zin een indruk in de ziel: een afbeelding die men zich kan herinneren. Deze afbeeldingen worden met behulp van het verstand samengevat en geordend tot een samenhangend geheel van begrippen. Sommige van deze begrippen (het ware, het goede, de deugd) ontstaan bij alle mensen. Ware kennis is kennis waarvan de inhoud overeenstemt met de

werkelijkheid. De waarheid is alleen voor de wijze (sapiens) weggelegd: de gemiddelde mens komt niet tot ware kennis; hij komt niet verder dan opvattingen, meningen.

2.1.2 Fysica

Stoïci nemen slechts het bestaan van een materiële werkelijkheid aan. Zij postuleren wel een goddelijk beginsel (deus) maar stellen zich ook dat stoffelijk voor in de vorm van vuur, ook wel met Rede (Ratio) aangeduid. Dit vuur doortrekt alle dingen en is zo de rationele, vormende kern, als een kiem die elk ding of wezen bepaalt. Men stelde zich dit goddelijk beginsel ook wel voor als een mengsel van vuur en lucht dat als een warme adem (sacer spiritus) alles doortrekt. Hierdoor hangt alles met elkaar samen en is de wereld een geheel. Ook de menselijke ziel bestaat uit een vorm van deze sacer spiritus. Als goddelijk beginsel is de Rede verantwoordelijk voor de loop der gebeurtenissen, die zich voltrekken volgens een vaste noodzakelijke wetmatigheid, een goddelijk scenario. In de functie dat alles verloopt in een vaste noodzakelijke orde heet de Rede 'fatum'. In de functie van het doelbewust leiding geven wordt de Rede vaak 'providentia' genoemd. Al wat men als kwaad beschouwt moet als noodzakelijk worden gezien; anders had de Godheid het wel anders geregeld. Al het kwade (individuele slechte daden, rampen, ziekten etc.) past zinvol in het goddelijk scenario en werkt uiteindelijk ten goede.

2.1.3 Ethiek

De wijze mens (vir sapiens, vir bonus) ziet in dat het scenario goed is, het beste dat er is, omdat de Rede het heeft gemaakt. Hij geeft zijn innerlijke instemming aan het gebeuren, ook al bezit dat onaangename kanten. Hierin ligt de mogelijkheid voor zijn vrije wilsbepaling. De mens is immers een redelijk wezen (animal rationale), dat de goddelijke wetmatigheid kan doorzien en zijn handelen daarnaar kan richten. Leven volgens de natuur (secundum naturam vivere) is daarom voor de wijze mens leven volgens de rede. Daarin bestaat de enige deugd (virtus), het enige geluk. Deze deugd is het enige goede (bonum/honestum). Daartegenover staat het enige kwaad (malum/turpe): niet-redelijk, niet-deugdzam, niet volgens de natuur leven. Alle andere dingen, leven, gezondheid, bezit, maar ook dood, ziekte, ouderdom, armoede zijn voor de stoïci noch goed, noch slecht (indifferentia). Bij het nastreven van het juiste handelen wordt de mens door zijn gevoelens, driften, hartstochten gehinderd; de mens moet daarom een voortdurende strijd leveren tegen zijn affecten; de overwinning is pas behaald als de ziel vrij is van hartstochten, een toestand die door de stoïci 'apatheia' genoemd wordt. Wie die toestand heeft bereikt is wijs; ieder ander, de doorsneemens, is dwaas (vir insanus). Daarnaast zijn er mensen die op de goede weg zijn (de proficiens).

2.2 Epicurisme

2.2.1 Kennistheorie

Ook het epicurisme, dat grotendeels teruggaat op de leer van Democritus, heeft materialisme als uitgangspunt. De zintuiglijke waarneming is de bron van alle kennis. Elementaire deeltjes, kleine, onzichtbare atomen, scheiden zich af van de waargenomen voorwerpen, dringen als beeldjes de zintuigen binnen, verbinden zich daarmee en wekken zo gewaarwordingen op. De begrippen die de mens met zijn verstand vormt, berusten op vroegere waarnemingen die als herinneringen bewaard zijn.

2.2.2 Fysica

De dingen ontstaan en bestaan strikt mechanisch. Atomen van allerlei vorm en grootte, doch niet waarneembaar, vallen

loodrecht naar beneden. Door een geringe afwijking, die toevallig plaatsvindt, raken ze uit hun baan en botsen ze op elkaar. Door samenklontering van atomen, die hun maximale snelheid behouden en heen en weer gekaatst worden binnen een kleine ruimte, worden dingen gevormd met een soms ingewikkelde structuur. De atomen zijn kwalitatief gelijk, maar verschillen in kwantiteit: vorm, grootte en massa. Door verlies aan spankracht verliezen de dingen op den duur hun atomen, vallen uiteen en vergaan.

Er bestaat geen goddelijke macht die de dingen hun vorm geeft. Er zijn echter wel goden, die in de ruimte plezierig met elkaar leven. Zij bekommeren zich niet om de wereld. Ook deze goden zijn stoffelijk, maar zij zijn eeuwig omdat zij het verlies aan atomen compenseren door toevoer van nieuwe atomen in een eeuwig evenwicht.

2.2.3 Ethiek

Doel van het menselijk handelen is het bereiken van geluk, waarbij geluk wordt opgevat als genot, zowel lichamelijk als geestelijk. Epicurus maakt daarbij onderscheid tussen een bestendig en een kortstondig genot. Het bestendige genot wordt gedefinieerd als de afwezigheid van onlustgevoelens. De mens taxeert in welke mate bepaalde handelingen hieraan bijdragen. Voorwaarde voor het bereiken van geluk, d.w.z. de afwezigheid van onlustgevoelens, is onverstoortbaarheid (ataraxia) door het uitbannen van alle vrees: vrees voor de goden (zij bemoeien zich niet met de mens), vrees voor de dood (die betekent slechts ontbinding van atomen), vrees voor het noodlot (want alles berust op de wetmatigheden van de natuur).

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over deze kerngedachten uit de Stoa en het epicurisme.

3. Seneca

3.1 Leven

- geboren omstreeks het begin van onze jaartelling in Corduba, Spanje
- in Rome opleiding in de retorica en de filosofie
- succesvol optreden als advocaat, argwaan bij keizer Caligula en Claudius
- verbanning naar Corsica op instigatie van Messalina, de vrouw van Claudius
- terugkeer op aandringen van Agrippina, de tweede vrouw van Claudius en moeder van Nero
- opvoeder en later voornaamste adviseur van Nero samen met Burrus en Agrippina
- zijn geweldige rijkdom
- tanende invloed na de moord op Agrippina en de dood van Burrus
- 62-65 trekt zich terug uit de politiek en concentreert zich op studie en het schrijven van filosofisch werk
- in 65 gedwongen beëindiging van zijn leven op beschuldiging van medeplichtigheid aan de samenzwering tegen Nero.

3.2 Werken

- 9 tragedies (waarschijnlijk leesdrama's)
- *Naturales Quaestiones*, over natuurverschijnselen, geografie, meteorologie
- 9 Dialogen, meer essays dan echte gesprekken, o.a. *De Clementia*, *De Constantia Sapientis*
- 3 *Consolationes*, troostbrieven

- 124 *Epistulae Morales ad Lucilium*, verhandelingen over diverse filosofische thema's.

3.3 Kerngedachten bij Seneca

- De Rede (Ratio), Voorzienigheid (Providentia), Lot (Fatum), God (Deus) is de werkende kracht in de natuur.
- De Rede wordt ook opgevat als de wereldziel; de menselijke ziel vormt een deel van deze wereldziel; zij wordt bij de dood uit de materie bevrijd en gaat op in de wereldziel.
- De mens is een animal rationale en leven volgens de natuur is gehoor geven aan de rede.
- Het menselijk handelen moet worden geleid door eigenschappen als virtus (morele kwaliteit, gerichtheid op het goede), temperantia (zelfdiscipline), fortitudo (moed), pietas (plichtsgetrouwheid) en clementia (zachtmoedigheid).
- Bij het nastreven van deze virtutes moet men invloeden van buitenaf uitschakelen zoals angst voor de dood, verdriet, vrees, blijdschap, hoop, hartstochten.
- Deze hartstochten, passies, emoties worden aangeduid als ondeugden (vitia), ook wel als ziekten (morbi) en verstoringen van het evenwicht van de ziel (perturbationes animi).
- Geestelijke onafhankelijkheid is het hoogste goed, waarbij een sterke nadruk wordt gelegd op de wil (voluntas).
- Seneca wijst wreedheid in de oorlog, bij de behandeling van slaven, bij gladiatorenspelen af (humanitas).
- Alle mensen zijn in principe aan elkaar gelijk.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over eventuele verbanden tussen leven, werk en opvattingen van Seneca.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over deze kerngedachten van Seneca al dan niet in relatie tot de belangrijkste gedachten uit de Stoa en het epicurisme, genoemd in paragraaf 2. De termen, genoemd in paragraaf 3.3 worden bekend verondersteld.

4. Cultuurhistorische achtergronden in Rome in de eerste eeuw na Christus

Een globaal overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen en processen die in de 1ste eeuw na Chr. in Rome een rol hebben gespeeld en tegen de achtergrond waarvan Seneca heeft geleefd en gewerkt:

- De macht van de magistraten en de senaat wordt overvleugeld door die van de keizer.
- De oude adel sterft uit en nieuwe rijken komen op, vrijgelatenen, hovelingen.
- De invloed van bewoners uit de provincies neemt toe.
- Het politieke debat verkommert, waardoor de retorica zich vooral op de vormgeving richt.
- In de literatuur worden politiek gevoelige onderwerpen vermeden of gecamoufleerd.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegde tekst vragen beantwoorden over verwijzingen naar en verbanden met de bovengenoemde cultuurhistorische achtergronden.

5. Latijnse teksten en teksten in vertaling

N.B. Teksten die in vertaling worden gelezen zijn met een asterisk gemarkeerd. Deze teksten zijn zo gekozen dat zij aspecten belichten die in het leatuurpensum Latijn aan de orde zijn gekomen. Alle teksten die in het Latijn worden gelezen, zijn afkomstig uit de *Epistulae ad Lucilium*.

brief 5, Het uiterlijk dat bij de proficiens past
** Diogenes Laërtius, VI, 22-24, Fragment uit het leven van Diogenes*

brief 7, De enkeling en de massa
** Lactantius, Divinae Institutiones VI, 20, Over gladiatoren-spelen*

brief 28, Je neemt jezelf mee op reis

brief 47, De positie en juiste behandeling van slaven
** Verklaring van de rechten van de mens*
** Lactantius, Divinae Institutiones V, 14-15, Over de behandeling van slaven*
** Aristoteles, Politica, I, 1253c cap.4,5,8; 1254d cap 8,9; 1255a, cap 7,8; 1255b, cap 2,3, Een fundamentele rechtvaardiging van de slavernij.*

brief 51, Gaat een proficiens naar Baiae?
** Petronius, Satyricon 75.8-78, De maatschappelijke carrière van Trimalchio en zijn gespeelde begrafenis*

brief 54, Angst voor de dood is irrationeel
** Lucretius, De Rerum Natura III, 161-176; 830-876; 1076-1094, Atoomtheorie: geen angst voor de dood*
** Plato, Phaidoon, 115-118, De dood van Socrates*
** Tacitus, Annales XV, 62-65, De dood van Seneca*
** Vergilius, Aeneis VI, 703-751, De geheimen van leven en dood*

brief 75, Beheers de emoties

brief 76, De ratio in de mens
 Van deze brief moet gelezen worden
** par. 1-8;*
 par. 9-12

brief 96, De houding tegenover het lot

brief 118, Vir Sapiens: het ideaal
 Van deze brief moet gelezen worden:
** par. 1-4;*
 par. 5-17

** Cicero, De republica 6, 9-29: Somnium Scipionis*

Van de kandidaat wordt verwacht dat hij de in het pensum van de teksten en teksten in vertaling voorkomende namen, termen en begrippen kent. De voorgelegde teksten worden op dit punt in principe niet geannoteerd.

De kandidaat kan vragen beantwoorden over de gelezen authentieke teksten en over de teksten in vertaling.

De kandidaat kan overeenkomsten en verschillen tussen de authentieke teksten en de teksten in vertaling herkennen en expliciteren.

6. Taal en stijl

De omschrijving door de CEVO van de minimumkennis op het gebied van morfologie en syntaxis vormt het uitgangspunt bij de bestudering van authentieke teksten. Daarnaast worden de volgende syntactische en stilistische verschijnselen bekend verondersteld:

Syntactische verschijnselen:
 adiectiva als zelfstandig naamwoord

- passieve vormen van het werkwoord met reflexieve of intransitieve betekenis
- achterwege blijven van de conjunctie ut
- pronomina (met name 'id' en 'hoc') als voorlopig subject of object
- infinitivusconstructies als subject, object of praedikaatsnomen
- zelfstandig gebruikte relatieve zinnen

Het imperatieve karakter van bepaalde passages wordt onderstreept door het veelvuldig voorkomen van:

- imperativi
- gerundivum (necessitatis)-constructie
- coni. adhortativus
- 2e persoon enkelvoud

Stilistische verschijnselen:

- metafoor
- abstractum pro concreto
- antithese en paradox
- alliteratie, asyndeton, chiasme
- brevitatis, onder andere door het gebruik van de ellips
- aforisme
- retorische vraag
- repetitio, anafoor

In verband met het persuasieve karakter van de brieven worden de volgende argumentatievormen bekend verondersteld:

- syllogisme
- argumentum ad maius en ad minus
- autoriteitsargument
- voorbeeld als argument
- analogie als argument
- invoeren van fictieve opponen

De kandidaat kan zijn kennis van morfologische en syntactische verschijnselen demonstreren door het vertalen van een ongelezen tekst, die qua aard en moeilijkheidsgraad nauw aansluit bij de gelezen teksten, waarbij de desbetreffende verschijnselen in principe niet worden geannoteerd.

De kandidaat kan in een voorgelegde gelezen authentieke tekst bovengenoemde stilistische verschijnselen identificeren, benoemen en er zo mogelijk de functie van aangeven.

De kandidaat kan een passage als persuasief of imperatief herkennen en dit toelichten.

De kandidaat kan in een voorgelegde gelezen authentieke tekst bovengenoemde argumentatievormen identificeren en benoemen en een oordeel geven over de waarde van de argumentatievorm.

7. De receptie van Seneca

Bij de behandeling van de receptie van Seneca moet aandacht worden besteed aan het bestaan van perioden met algemene belangstelling voor de Latijnse literatuur, met name de Renaissance. Daarbij kan worden gewezen op de grote populariteit van Seneca rond 1600, een periode van grote politieke en sociale onrust, waarin men troost probeert te putten uit het stoïcijnse gedachtegoed.

In de moderne tijd is er veel kritiek geweest op Seneca: hij werd vaak gekarakteriseerd als 'te populair' om ernstig genomen te kunnen worden door de 'echte' filosofen en naar het oordeel van velen staan zijn woorden in pijnlijk contrast met zijn daden.

Zie hiervoor bijv.: P.H. Schrijvers, *Seit ein Gespräch wir sind.*

Het voortleven van de omstreden Seneca, in: *Lampas* 22.5 (1989), p. 336-369.

De vraag naar de actuele betekenis van Seneca zou bijv. behandeld kunnen worden aan de hand van het artikel van P. H. Schrijvers, Een filosoof in bezettingstijd, Over Seneca's brieven en het dagboek van Etty Hillesum, in: *De mens als toeschouwer*, Baarn/Amsterdam, 1986, en enkele fragmenten uit de dagboeken van Etty Hillesum.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegd fragment uit secundaire literatuur de receptie van filosofische gedachten van Seneca of de Stoa herkennen en in een historisch kader plaatsen.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegd fragment uit secundaire literatuur overeenkomsten en verschillen herkennen en expliciteren tussen filosofische gedachten in het voorgelegde fragment en die van Seneca of de Stoa.

De kandidaat kan naar aanleiding van een voorgelegd fragment op basis van het leatuurpensum en de bestudeerde secundaire literatuur argumenten aanvoeren voor een gegeven filosofische stelling.